

мр Предраг Вукасовић,
секретар Савеза за церебралну парализу Србије

ПЕРИКЛОВСКА ДЕМОКРАТИЈА И КУЛТУРНЕ ВРЕДНОСТИ

Однос између културе и политике никада није био једносмеран; склад између политичке структуре једног друштва и његових културних остварења увек има одређене границе, мада оне не морају бити експлицитно изражене у делима уметника и мислилаца, нити их већина припадника тог друштва мора бити свесна. У ретким историјским тренуцима када изгледа да је тај склад постигнут, дубље истраживање открива бројне пукотине на идеолошкој фасади друштвене заједнице. Култура увек заузима "опозициони" став према актуелној политичкој структури, у мери у којој се културне вредности супротстављају прагматичним мерилима политичке моћи. Овај рад настоји да на примеру класичне Атине истражи сложене односе између политике и културе, посебно начин на који су културне вредности утицале на спољну и унутрашњу политику атинског полиса на врхунцу његове политичке и културне моћи.

Кључне речи: *Демократија. - Атина. - Перикле*

1. ПЕРИКЛОВСКА ДЕМОКРАТИЈА И КУЛТУРНЕ ВРЕДНОСТИ

У периоду обухваћеном овим разматрањем - од 461. до 404. године пре н.е. - ни политика ни култура не постоје у форми аутономних области друштвеног делања. То стање, у већој или мањој мери карактеристично за целу античку епоху, коренито се разликује од нововековног схватања културе као потпуно самосталне сфере друштвене и духовне стварности, подређене само њој иманентном нормативном и вредносном поретку. Док се привредни живот већ током IV века, посебно у Аристотеловој *Политици*, почиње сагледавати као посебна област истраживања, релативно независна од других елемената друштвено-духовне ситуације, политика и култура остале су и даље у свом првобитном јединству, иако се управо тада, у атмосфери кризе полиса као организационе јединице и формативног принципа политичког и културног живота хеленског света, стварају услови за потоњу паралелну егзистенцију ова два вида друштвене стварности у следећим историјским епохама. У перикловској Атини, међутим, не може се говорити о

односу између политике и културе, јер су ове категорије мишљења апсолутно стране духу класичног полиса. Највиши филозофски израз ове неразлучивости политике и културе у политичкој теорији класичне епохе представља лик филозофа-државника у Платоновој *Држави*. Уместо тога могуће је и потребно размотрити везу између демократске праксе атинског полиса и културних достигнућа перикловске епохе.

При анализи овог односа уобичајена представа о перикловској Атини као најбољем од свих светова само отежава приступ проблему. У нашу слику атинске демократије неприметно се увлаче модерни политички идеали; Перикле постаје оличење једном заувек нађеног склада између демократије и просвећености; класични текстови читају се у светлости револуционарних буктиња грађанске епохе. У тој перспективи суђење Сократу јавља се као образац вечитог сукоба појединца и друштва, или као трагичан неспоразум у рату огрубеле атинске демократије и тврдоглавог мудраца блиског олигархијским круговима. За ово схватање типична је тврдња Ростовцева да се демократија није мешала у приватни живот атинских грађана, поштујући њихову слободу мисли и говора и остављајући их да живе како хоће (1). Чак и када се увиђа постојање сплета непомирљивих супротности у самом бићу атинског полиса и његових демократских установа, оне се доживљавају као "врста хераклитовске хармоније фундаменталних супротности", које се "у Перикловој држави јављају у идеално одмереној, складној игри" (2). Античка традиција није делила модерно уверење о саморазумљивости културних достигнућа перикловске демократије. Кад Плутарх (3) бележи да се највећи атински државник, и поред свог аристократског карактера, определио за подршку демосу због тога што се плашио оптужбе да тежи тиранији, као и због личне суревњивости према Кимону који је био наклоњен аристократији, може се оправдано сумњати у веродостојност тог предања; оно ипак показује да се до почетка II века нове ере, а по свој прилици и знатно пре тог доба, изгубила свака веза између Перикловог интелектуалног портрета и тока његове политичке каријере. Плутарх, или извор на који се он ослања, морао је ту везу реконструисати користећи се непоузданом психолошком мотивацијом.

Сумњу у нужност узрочне повезаности успона атинске демократије током Перикловог државничког деловања 461-429. пре н.е. и културног процвата тадашње Атине потврђује Тукидидов исказ о природи државног уређења перикловске Атине (4). Највећи антички историчар и симбол непристрасне објективности у изношењу историјских чињеница, аутор *Историје Пелопонеског рата* недвосмислено тврди да је перикловска Атина само номинално била демократија, док је Периклов лични ауторитет преобразио атински полис у фактичку аутократију. Узимајући у обзир панегирични карактер укупног суда о Пери-

(1) Михаил Ростовцев, *Историја старог света*, Матица српска, Нови Сад, 1990, стр. 127.

(2) Вернер Јегер, *Paidcia - обликовање грчког човека*, стр. 206. Књижевна заједница Новог Сада, 1991.

(3) Плутарх, Перикле, 7, у: *Успоредни животописи*, том I. Аугуст Цесарец, Загреб, 1988.

(4) Тукидид, *Повијест Пелопонеског рата*, Дерета, Београд, 1991, II, 65.

кловој владавини, овој Тукидидовој оцени не сме се приписати критички однос према политичкој пракси великог атинског државника. Пре би се могло рећи да је теза о трансформацији атинског политичког живота у правцу прикривене аутократије део ширег правдања Периклове спољне и унутрашње политике, датог на основу сагледавања узрока спољнополитичких неуспеха Атине у Пелопонеском рату и анализе метода и политичке праксе екстремних демократа у управљању атинским полисом. У контексту односа политичких установа и културних достигнућа перикловске Атине посебно је значајно питање у којој мери је на поменути Тукидидов став утицао Периклов интелектуални профил, његова отвореност према најновијим тековинама рационалистичке мисли и његово изричито или прећутно одбацавање традиционалистичких духовних вредности. Не крије ли се иза овог реторички пренаглашеног, парадоксалног исказа чврсто историчарево уверење да су високи дometи духа принципијелно неспојиви са неограниченом влашћу демоса, уверење које је он делио са целим поколењем Атињана чији је поглед на свет, бар највећим делом, одређен деловањем софиста? Ма шта се мислило о чињеничној заснованости наведене оцене Периклове "владавине", мора се обратити пажња на Тукидидову временску блискост златном веку атинске демократије и културе, као и на несумњиву компетентност његових политичких судова.

Анализу односа атинских политичких установа и културних достигнућа друге половине V века могуће је извршити полазећи од улоге коју су та достигнућа имала у обликовању циљева и метода атинске спољне и унутрашње политике. Такво гледиште још не значи подређивање културних вредности политичким, војним или привредним интересима полиса. Те вредности су, као што је већ речено, у потпуности прожимале остале видове атинског живота, тако да се њихов однос према политичкој и економској стварности не може изразити дихотомијом средство-циљ. Реч је само о покушају да се утврди у којој су се мери установе атинског полиса, остајући верне Клистеновом идеалу демократске једнакости грађана, свесно прилагођавале битно измењеној културној клими, прихватајући нове вредности и користећи их за остваривање постојећих или дефинисање нових политичких циљева. С друге стране, тај однос морао је бити двостран; полис је увек ограничавао ширење нових културних вредности и деловање њихових носилаца, уколико се чинило да оне угрожавају морални поредак полиса. Неограниченој слободи духовног стваралаштва стајало је на путу чврсто укоренење схватање да духовне творевине нису приватна ствар њиховог творца, већ полиса у целини; атинска демократија је јавно извођење драмских дела или предавање неког софисте на агори третирала као у суштини политички чин који се по својој природи не разликује од говора демагога у скупштини или политичког деловања у појединим интересним групама атинског друштва. Ова епоха није познавала тип друштвено неодговорног и политички немоћног интелектуалца, тако карактеристичан за модерна друштва без обзира на ауторитарну или демократску структуру власти у њима. Тек током IV века, као узрок, симптом и последица кризе полиса, долази до постепеног, али све бржег повлачења духовне елите из политичког живота.

Уобичајена периодизација атинске историје V века не задовољава напред постављене премисе анализе односа политике и културних вредности у перикловској Атини. Стога је изабран такав хронолошки оквир излагања који повезује Периклову "владавину", најчешће посматрану као део педесетогодишњег раздобља између Персијских ратова и 431. пре н.е., са целим током Пелопонеског рата. Овај избор диктиран је уверењем да атинску спољну и унутрашњу политику у целом посматраном периоду одређују исти основни чиниоци и да преломне тачке Ефијалтовог преузимања власти 462/1. и атинске капитулације 404. имају већу специфичну тежину од преласка атинско-спартанске конфронтације из латентне у отворену фазу 431. и Периклове смрти 429.

II. ШКОЛА ХЕЛАДЕ

У периоду који непосредно претходи Пелопонеском рату, углед и ауторитет Атине, њене империјалне амбиције и привлачна моћ њеног примера која се осећала у свим деловима хеленског света, у потчињеним савезничким полисима као и у Коринту, њеном главном трговачком супарнику на Западу, одражавали су се не само у политичком, економском и војном домену међуполисних односа, него су изменили укупну слику културе грчког света у другој половини V века. За разлику од архајског доба, карактеристичног по полицентричном културном развоју, у перикловској Атини врши се прогресивна концентрација стваралачке елите хеленског света; запажа се супротност између духовне равноправности неколико водећих полиса у време Персијских ратова и неоспорне надмоћи Атине током Периклове ере (5). О овој појави речито сведочи пронишна опаска Демокрита, који је свој живот провео углавном у родној Абдери, градићу на трачкој обали: "Дошао сам у Атину, где ме нико није познавао" (6). Пробити се у Атини значило је исто што и привући општу пажњу свих образованих људи Хеладе. Не треба, међутим, прецењивати размере атинске културне хегемоније.

Стање на подручју ликовне уметности може бити добра илустрација чињенице да конвергентни смер културног развоја није потпуно потиснуо локалне традиције. Изградња Зевсовог храма у Олимпији (470-457/6), дело локалног градитеља Либона, припада претходном раздобљу, али радови на његовој унутрашњој декорацији у којима је својом статуом Зевса учествовао Фидија, највећи уметник перикловске Атине, захватају епоху која је предмет овог излагања и указују на континуитет уметничких напора пелопонеских полиса (7). У овај период највећим делом спада изградња храма Аполона Епикурија на падинама Басе код Фигалије у Аркадији, који су локални становници подигли као заветни поклон божанству из захвалности за избављење од епидемије куге. Према Паусанији, путописцу из II века н.е., радовима на овом храму руководио је Иктин, архитект који је нешто раније саградио атински Партедон. Лоренс претпоставља да се могу разликовати две фазе изградње храма; прва би одговарала средини а друга 20-тим годинама V

(5) Јерег, *op. cit.*, стр. 171.

(6) фрз. 116 (Diels) у: Јерег, стр. 175.

(7) A.W. Lawrence, *Greek Architecture*, Penguin Books, Harmondsworth, 1990, стр. 184.

века, мада су предложени и нешто млађи датуми. Иктиново ауторство није доказано и неки научници сумњају у веродостојност Паусанијиног податка; у сваком случају храм код Фигалије илуструје живу градителску делатност на Пелопонезу током друге половине V века (8). У Микени је 423. завршен нови храм посвећен Хери, дело Еуполема из Арга, подигнут на месту старијег светилишта уништеног у пожару (9). Слично стање преовлађује и у скулптури; велики домети Фидије и његових атинских следбеника нису потпуно бацили у засенак аргивску вајарску школу. Највећи уметник те школе, Поликлет, израдио је после 423. хриселефантинску статуу Хере за њен храм у Аргу, а нешто касније и споменик у Амикли, посвећен одлучујућој поморској победи Спартанаца у Пелопонеском рату, бици код Егоспотама 405. (10). Наведени примери показују да надмоћ атинске уметности, ма колико се Фидија и његови ученици истицали трајним утицајем својих достигнућа, није за собом оставила пустош у другим хеленским полисима.

Теже је проценити стање у области књижевности и филозофије, где је често немогуће одредити ужу полисну припадност појединих аутора. Делатност многих писаца и мислилаца везана је за више полиса у разним деловима Хеладе; појава софиста, путујућих учитеља који су продавали своје знање свима који су желели и могли да га купе, изазива растућу покретљивост носилаца свих видова интелектуалног стваралаштва. Производи филозофије и књижевности постепено се осамостаљују, тежећи својим посебним циљевима и губећи некадашњу чврсту затвореност у оквире укупног полисног живота. Подаци о месту рођења најистакнутијих представника софистике не указују на средиште њиховог деловања, нити омогућавају да се, као у случају уметности, добије приближна слика географског распореда главних центара интелектуалне делатности. Насупрот рационалистичкој прози каква преовлађује у Атини, у другим деловима Хеладе још увек има песника верних традицијама старијег епског и лирског песништва. Крајем V века на двору македонског краља Архелаја у Пели делује епски песник Херил, родом са Самоса, који описује подвиге спартанског војсковође Лисандра у последњој фази Пелопонеског рата, али у исто време слави и атинске победе над Персијанцима испољавајући политички опортунизам карактеристичан за целу епоху (11). Овом периоду припада и Антимак из Колофона, који у епу велича тебанску митску прошлост (12). Лирску поезију, која након Пиндаровог стваралачког врхунца непрекидно опада, представља Тимотеј из Милета, који је деловао у Атини, Спарти и другим полисима европске и малоазијске Хеладе, остајући активан и током прве половине IV века (13). На подручју драмске књижевности надмоћ Атине је, чак и кад се узме у обзир готово извесна селективност потоње књижевне традиције, несумњива и толико изразита да се може говорити о фактичком монополу Атињана на раз-

(8) Lawrence, стр. 231.

(9) Luigi Pareti, *Историја човјечанства: стари свијет*, Напријед, Загреб, 1967, том II, стр. 380.

(10) Парети, стр. 390.

(11) М. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1986, стр. 148.

(12) Ђурић, *op. cit.*, стр. 149.

(13) Ђурић, *op. cit.*, стр. 238.

вијене форме драмског стваралаштва. Истина, и у другим деловима хеленског света постоје светковине сличне Дионисовим играма из којих су се развиле трагедија и комедија, али су само у Атини драмске представе постале део јавног обреда и, у складу са таквим њиховим карактером, ствар заједничког старања целог полиса. Комични комади Епихарма и Софрона, који су деловали у Сиракузи средином V века, ослањали су се на аутохтоне изворе народне књижевности сицилијанских Грка и нису утицали на развој књижевности у другим крајевима хеленског света до краја IV века (14).

Прозну књижевност перикловске Атине и епохе Пелопонеског рата карактерише осетан дисконтинуитет у односу на ранија дела те врсте, углавном јонска по језику и духу. Нигде тај дисконтинуитет није упадљивији него при поређењу Херодотовог историјског дела, широко засноване панораме једног већ ишчезлог света архајског доба, са Тукидидовом минуциозном анализом узрока, тока и последица рата за који се "одмах у почетку наслутило да ће бити велик и највреднији спомена од пређашњих ратова" (15). Дубину овог јаза не треба, међутим, прецењивати; Херодотова повремено носталгична опседнутост прошлости не може се генерализовати, баш као ни Тукидидова ултрарационалистичка критика традиције. Па ипак, неоспорно је да Атина представља место рађања и афирмације нових културних вредности и да одатле долазе импулси који усмеравају преображај традиционалног погледа на свет и у другим деловима Хеладе. Нема готово никаквих података о делатности софиста у другим полисима, при чему, наравно, не треба искључити постојање мањих интелектуалних средишта о чијој активности нису сачувани подаци у изворима. Чињеница да се Горгија из Леонтина преселио у Атину не мора да указује на посебно живу интелектуалну делатност у сицилијанском полису. Протагора, водећи представник демократске струје међу атинским софистима, иначе родом из Абдере, саставио је законе за Турије, атинску колонију на Сицилији коју је као панхеленски колонизаторски подухват средином V века основао Перикле (16). Новооснована колонија могла је брзо постати центар не само политичког и привредног, већ и свеобухватног културног утицаја Атине на ширем подручју хеленског Запада. О снази тог утицаја најбоље сведочи Плутархов (17) податак о поступању победничких Сиракужана према заробљеним атинским војницима 413. после коначног слома атинског похода на Сицилију; многи од заробљеника били су пуштени на слободу, пошто су своје сиракужанске господаре задивили рецитујући им одломке из најновијих Еурипидових трагедија.

Прелазак из космолошке у антрополошку фазу развоја старогрчке филозофије, достигнуће без којег би биле незамисливе велике филозофске синтезе IV века, одиграо се управо на тлу перикловске Атине; мудрост, којој је претила опасност да постане чиста спекулација о космосу као органској целини, вратила се у своје земаљско обитава-

(14) Ђурић, *op. cit.*, стр. 338-340.

(15) Тукидид, I, 1.

(16) Диоген Лаертије, *Живот и мишљења истакнутих филозофа*, БИГЗ, Београд, 1973, IX, 50, који се у напомени позива на изгубљено дело *О законима* Хераклида из Понта.

(17) Плутарх, *Никија*, 29.

лиште, битно обogaћена интелектуалним авантурама архајског доба и решена да поново добије оно место у укупном животу полиса које је имала у време првих законодаваца. Та нова оријентација мишљења наишла је на двоструки отпор: с једне стране, шири слојеви становништва привржени традиционалном политеизму хомерског типа и још старијим представама и обредима који вуку корен из неолитског наслеђа, инстинктивно одбијају ма какву везу са помодним новота-ријама аристократских кругова; с друге стране, настављачи јонксе космологије остају затворени у својим политички и културно безначајним полисима, лишени могућности деловања на општехеленском плану и учествовања у главним духовним токовима епохе. Анаксагорин случај, који ће касније бити детаљније размотрен у вези са утицајем нових културних вредности на унутрашње односе у Атини, указује на покушај прилагођавања јонксе космологије интелектуалној клими атинског демократског полиса. Његово схватање ума као покретачког принципа светског процеса, ма колико страно оно изгледало у контексту механицистичке каузалности Анаксагориних физичких теорија, представља први корак на путу изградње антропоцентричне слике света. Сличном духовном правцу припада учење Диогена из Аполоније који уношењем телеологије покушава да физички свет којим се његова филозофија претежно бави приближи свету људске рационалности, чинећи га схватљивијим. Мислиоци који су остали у духовном хоризонту јонксе космологије делују безнадежно усамљено у свету у којем има све мање места за неспутану спекулацију архајског доба. Демокрит, чија је добровољна изолованост од атиноцентричне духовне средине његовог доба већ поменута, истина ужива велико поштовање својих суграђана у Абдери који му подижу бронзане статуете и сахрањују га о државном трошку (18), али ни његов строго детерминистички атоизам, ни његова етичка учења којима је, што се види из списка његових дела сачуваног код Лаертија (19) посветио знатан део својих интелектуалних напора, немају никакав утицај на савременике и непосредно потомство.

Резимирајући културну ситуацију у хеленском свету друге половине V века, може се рећи да нема области културног делања у којој се није осећала атинска надмоћ, мада, са изузетком драмског стваралаштва, та надмоћ никад није достигла степен фактичког монопола на поједине форме културног изражавања. Такво стање ствари одредило је место и улогу културних чинилаца у обликовању и остваривању спољнополитичких циљева перикловске Атине.

Константа атинске спољне политике у целокупном периоду који је предмет овог разматрања је империјализам: он се испољава како у претежно дефанзивном атинском ставу за време одржавања Тридесетогодишњег мира (446-431), тако и у покушајима војног наметања атинске превласти у средњој Грчкој средином V века, као и у наизменичним успесима и поразима током Пелопонеског рата, све до дефинитивног атинског слома и капитулације 404. Под империјализмом у контексту међуполисних односа овде се подразумева тежња одређеног полиса да у процесу јачања сопствене позиције у хеленском свету изгради трајне

(18) Лаертије, *op. cit.*, IX, 39-40.

(19) *Ibid.*, IX, 46-49.

натполисне политичке структуре које омогућавају превазилажење полисног карактера државе, тог главног ограничавајућег чиниоца који успорава и, дугорочно посматрано, потпуно зауставља концентрацију политичке, економске и културне моћи. У том смислу атински империјализам није једина појава те врсте, иако је Атина управо у посматраном периоду ову спољнополитичку оријентацију следила доследније од других полиса. Спартанска спољна политика током целог класичног доба била је одређена противречјем између објективног положаја Спарте у међуполисним односима, положаја који је проистао из водеће улоге овог полиса у олигархијском блоку држава и захтевао политичко и војно ангажовање не само на Пелопонезу већ и у другим деловима хеленског света, и традиционалног изолационизма спартанске спољне политике, изазваног конзервативним духом који преовлађује у спартанској политици, привреди, друштвеним односима и култури. Антиимперијализам с којим је Спарта кренула у Пелопонески рат не мора бити производ дипломатске реторике намењене збијању редова међу савезницима и придобијању неутралних полиса; говор коринтског посланика на скупштини Пелопонеског савеза може бити, како то тврди Јегер (20), слободна Тукидидова мисаона творевина, али то не умањује значај и оправданост анализе спартанске спољне политике коју даје велики атински историчар. Представник Коринта општује Спартанце да су својом пасивношћу дозволили да Атина после Персијских ратова обнови своја утврђења, лишивши тиме слободе не само полисе који су ушли у Атински поморски савез, но и властите савезнике (21). Спартанска дефанзива стратегија не одговара промењеним условима друге половине V века; позивање на традиционалне моралне вредности не може зауставити атинску експанзију; непроменљивост унутрашњих политичких установа и затварање очију пред узнемирујућим подстицајима са стране, изолационизам и мирна коегзистенција заснована на једном заувек датом односу снага између појединих полиса, нада у божанску помоћ и пасивно чекање да се ствари саме од себе среде - све то не може бити одговор на изазове једног заиста револуционарног доба, истовремено опчињеног сопственим духовним достигнућима и забринутог првим знацима кризе који су се назирали иза беспрекорног савршенства класичне уметности. Спартанска хегемонија крајем V и у првим деценијама IV века, тим суровија јер је иза спартанске неограничене надмоћи стајала само снага њиховог оружја, била је закаснела реакција на с муком преброђена искушења Пелопонеског рата. Атински империјализам Перикловог доба део је шире политичке еволуције која поступно разграђује полисне установе, стално повећавајући међузависност појединих полиса и угрожавајући економске, политичке и културне претпоставке аутархије - идеала који је, у већој или мањој мери, био присутан у политичкој пракси полиса много пре него што је нашао свој пречишћени израз и теоријско образложење у Аристотеловој *Политици*.

Перикловски империјализам никада није јасно и недвосмислено дефинисао свој политички циљ; он то није ни могао учинити, јер Атињани у схватањима и политичком деловању још задуго неће прећи

(20) *Ibid.*, стр. 200.

(21) Тукидид, I, 69.

хоризонт полиса. У поређењу са доследном освајачком политиком Рима атинска спољна политика Перикловог доба и, посебно, током Пелопонеског рата испољава знатну неодређеност у формулисању својих циљева. Узроци тог "дифузног" карактера атинског империјализма су вишеструки: демократске установе државе, последња реч коју у обликовању и реализацији спољнополитичких планова има народна скупштина, потпуна зависност магистрата задужених за извршавање скупштинских одлука од увек колебљивог демоса, супротстављене личне амбиције демагога и начелна неслагања унутар атинске политичке елите, сувише кратак временски период који је Атина имала за развој сопствене империјалне идеологије насупрот вековима старим традиционалним облицима међуполисних односа. Поменути чиниоци, ма колико условљавали конкретне форме историјског испољавања атинског империјализма, не воде у питање само постојање империјализма као суштинске одлике атинске спољне политике у целом посматраном периоду. Судећи по ставовима које у Тукидидовом делу различитим поводом износе Атињани, представници појединих политичких струја у граду или лица на високим државним положајима, у перикловској Атини постојала је сагласност свих политички релевантних друштвених слојева у погледу неопходности остваривања основног спољнополитичког циља - очувања и јачања атинске превласти унутар Атинског поморског савеза.

Офанзивни и дефанзивни вид атинског империјализма у различитој мери учествују у обликовању спољнополитичких циљева током Периклове епохе и Пелопонеског рата. Док је за време мирне атинско-спартанске коегзистенције засноване на мировном уговору из 446. атинску политику према супарничким полисима у претежној мери одређивао интерес одржавања постојећег политичког стања и очувања ранијих тековина експанзионизма, превасходно у егејској области као географском средишту Атинског поморског савеза, у првој фази Пелопонеског рата (431-421) запажа се да Атина даје предност офанзивним спољнополитичким концепцијама. Овај процес јачања агресивних елемената у атинској спољној политици започет је још у последњим годинама мира и био је проузрокован како заостравањем међуполисних супротности, пре свега погоршањем атинско-коринтских односа услед супротстављених трговачких интереса на Сицилији, у јужној Италији и западној Грчкој, тако и логиком унутрашње демократизације у самој Атини. Проблем одговорности водећих хеленских полиса за избијање Пелопонеског рата тесно је повезан са равнотежом између офанзивних и дефанзивних планова Атине. Тукидидова оцена узрока рата (I, 23), која истовремено указује на континуирани раст атинске моћи и на страх Спартанаца да би настављање тог процеса угрозило њихову безбедност, не мора имплицирати посебну Периклову одговорност за почетак непријатељстава. Тешко је сложити се са Адкоковим (22) судом да су чиниоци који су одређивали међуполисне односе у годинама непосредно пре избијања рата, попут трговачког супарништва, расних предрасуда, супротности политичких идеја или спартанског саосећања са потчињеним атинским савезницима, учинили рат могућим, али не и неизбежним. Напротив, изгледа да је логика конфронтације, која је

по својој природи била не само и не првенствено војна већ је имала изразито културни, готово идеолошки карактер, и која управо тим својим видом подсећа на стање у међународним односима у деценијама после II светског рата, наметала и Спарти и Атини непопустљиво држање. Страна која би пристала на уступке довела би у опасност не само сопствени престиж међу савезницима, него и сам опстанак међуполисног блока којем стоји на челу. У случају Атине то значи потпуно одустајање од империјалистичких амбиција и трајни губитак финансијских средстава и тржишта које је Атински поморски савез обезбеђивао свом водећем члану.

Природа ове међуполисне политичке структуре, која истовремено представља и средство и циљ империјалистичких тежњи Атине, још увек је спорна, што се одражава на неуједначену терминологију коју при описивању овог савеза и сукцесивних фаза његове еволуције користе поједини аутори (23). Робинсон супротставља изразе "Делска конфедерација" и "Атинско царство" да би нагласио квалитативни скок у процесу централизације ове међуполисне творевине, који је наступио са Перикловим доласком на власт и премештањем заједничке благајне савеза са Дела у Атину 454. Е.М. Валкер (24) наглашава, поменшујући са Гротовим схватањем о првобитној равноправности свих чланова савеза, да је у Делској конфедерацији од самог њеног настанка постојала фактичка превласт Атине, која је временом добила трајан институционални оквир; израз "конфедерација" треба да истакне прелазни облик између заједнице равноправних полиса, што Делски савез никад није био због велике економске и војне надмоћи најјачег савезничког полиса, и атинског поморског царства, што овај савез неће постати ни у периоду пуне атинске доминације 446-431. због неспремности Атињана да се одрекну полисне организације политичког живота. Поменута прогресивна централизација унутар Атинског поморског савеза вероватно би у догледној будућности довела до формирања чвршћих империјалних установа; образовање пространог царства захтевало би брзу и радикалну трансформацију атинског политичког организма и било би неспоживо с традицијама полисне демократије. Ростовцев (25) такође разликује две фазе у развоју атинске таласократије V века, називајући њену другу, централизовану фазу "атинском поморском државом"; тиме се терминолошки (и појмовни) проблем непотребно заоштрава, јер је све до хеленистичког доба полис једина форма државне организације Хелена. Грчка реч *архе* којом су Атињани означавали свој поморски савез може, између осталог, значити државну структуру, али и политичку моћ или власт без њеног правног институционализовања (26). Није спорно да се током времена мењао релативни однос добровољности принуде унутар атинског међуполисног блока, ни да је све већа централизација водила проширивању надлежности атинских магистрата у односу на савезничке полисе. Ти процеси, међутим, у посматраном периоду нису достигли размере које омогућују да се без ограда говори

(23) C.E. Robinson, *History of Greece*, Methuen Educational, London, 1976. стр. 124-135.

(24) *Cambridge Ancient History*, vol. V, стр. 40-46.

(25) *op. cit.*, стр. 106.

(26) Мајнарић - Горски, *Грчко-хрватски или српски рјечник*, Школска књига, Загреб, 1976. стр. 61-62.

о атинској поморској држави или царству. Без обзира на употребљени термин, сагледавање специфичне природе Атинског поморског савеза је неопходан услов разумевања укупне спољне политике перикловске Атине.

Поменута равнотежа између атинских офанзивних и дефанзивних стратегијских планова током Пелопонеског рата постајала је све нестабилнија; Тукидид (27) истиче да је пораст атинске агресивности, супротан Перикловим ратним циљевима, битно умањио њихове изгледе на успех у рату, што историчар доводи у непосредну везу са пост-перикловском еволуцијом атинске демократије; подухвати које су Атињани предузимали после Периклове смрти више су користили амбициозним демагозима у грађењу успешне политичке каријере него остваривању атинских ратних циљева. Током прве фазе рата (431-421) неслагања унутар атинске политичке елите у погледу даљег вођења ратних операција и услова под којима се може прихватити мир добијају конкретан израз у сукобу Клеона, заговорника настављања офанзивних дејстава све до потпуне војне победе, и Никије, представника пацифистичке струје међу атинским грађанима, која се залагала за закључење компромисног мира са Спартом на основу уважавања минимума виталних интереса непријатељске стране. Прва отворена манифестација ових неслагања коју бележи Тукидид (II, 36-49) тиче се става Атине према становништву Митилене, савезничког полиса на Лезбу чија је побуна против атинске хегемоније 427. открила озбиљне пукотине у до тада јединственом фронту Атинског поморског савеза према Пелопонежанима. Клеон је том приликом претрпео пораз, будући да је атинска скупштина у последњем тренутку ублажила казну изречену митиленском демосу због учешћа у побуни. Тај неуспех није осујетио и његов даљи политички успон; водећи атински демагог је већ 425. довољно утицајан да спречи прихватање спартанске мировне понуде, упућене одмах по атинском освајању Пила, утврђења на југозападној обали Пелопонеза (28). Тек је Клеонова погибија у бици код Амфиполиса 422. омогућила тријумф Никијине помирљиве политике и закључења мира са Спартом (29). После склапања мира 421. на чело антиспартанске струје у Атини долази Алкибијад; занимљиво је да му и Тукидид, који је прилично опрезан када је реч о психолошкој мотивацији, приписује да се окренуо против Спарте зато што се осећа лично повређеним због спартанске наклоности према Никији и сопственог занемаривања иако је још Алкибијадов деда био спартански проксен (заступник интереса) у Атини (30). Супарништво Никије и Алкибијада достиже врхунац у расправи на скупштинском заседању приликом одлучивања о захтеву Сегесте, атинског савезника на Сицилији, да јој се пружи војна помоћ у сукобу са Сиракузом. Насупрот Никијином уверењу да би Атињани интервенцијом на Сицилији обновили непријатељства у континенталној Грчкој и дошли у ситуацију да се истовремено боре против Сиракузе и Пелопонеског савеза, Алкибијад истиче неопходност да Атина у свакој прилици покаже моћ свог оружја и чврстину своје решености да

(27) II, 65.

(28) Тукидид, IV, 21.

(29) Тукидид, V, 16.

(30) Тукидид, V, 43.

настави с остваривањем властитих империјалних амбиција без обзира на цену коју би сама морала да плати за даљу експанзију свог поморског савеза (31). Алкибијад, припадник антитрадиционалистичког дела атинске аристократске омладине, нашао је за сходно да своје залагање за војну акцију на Сицилији заврши позивањем на традицију перикловског империјализма. Обраћајући се конзервативној већини атинског грађанства, која би могла испољити разумевање за Никијину опрезност и страх да се не пређу границе атинске моћи постављене од самих богова, он, тоном у којем се осећа нешто од сократовске ироније, опомиње Атињане да стари, непроменљиви закони њиховог полиса, ма колико по себи заостајали за правним новотаријама софистичког доба, вреде више од често мењаних скупштинских одлука које увећавају правну несигурност. Ова епизода скреће пажњу на чињеницу да скупштински говори не могу бити једини показатељ утицаја културних вредности на обликовање атинске спољне политике; у њима је увек у већој или мањој мери присутна намера непосредног политичког деловања на окупљени демос, мада Тукидид и њих, као и говоре одржане у другим приликама користи као књижевнотехничко средство да властитим судовима прибави што је могуће већу објективност. Сукоби унутар атинске политичке елите поводом спољнополитичке оријентације полиса настављени су с несмањеном жестином и током Декелејског рата (413-404), али се у данас расположивим савременим изворима, Тукидидовом и Ксенофоновом историјском делу, не може са сигурношћу установити утицај различитих културних вредности на спољнополитичка опредељења учесника у тим сукобима.

Политички, војни и економски видови атинског империјализма, ма како значајни они били са гледишта развоја међуполисних односа који је избијање Пелопонеског рата учинио неминовним, нису једини чиниоци у обликовању спољнополитичке ситуације најмоћнијег хеленског полиса током друге половине V века. Све веће удаљавање Атине и Спарте, започето одмах након победа хеленске антиперсијске коалиције код Платеје и Микале 479, од Ефијалтових и Периклових демократских реформи претвара се у огорчено непријатељство које, и поред мировних уговора из 446. и 421, траје све до коначног атинског слома. Ово непријатељство није само производ више или мање рационалног избора државника два полиса, извршеног на основу анализе стварних економских и политичких интереса у променљивој констелацији међуполисних односа; оно је било чврсто укоренењено не само у унутрашњим структурама два полиса који су стајали на челу антагонистичких полисних блокова, већ и у супротној културној оријентацији, менталитету и обрасцима понашања њихових становника. Већ помнута скупштина Пелопонеског савеза, одржана 432. у Спарти пружала је прилику Тукидиду да укаже на разлике у основном ставу према животу и на супротне вредности којима се даје активна подршка полису у Атини и Спарти. Инертност спартанске спољне политике одудара од уобичајеног динамизма својственог политичком и културном животу хеленског света; Лакедемонјани се једини од Хелена пасивно односе према другим полисима и не бране савезнике директном употребом војне моћи, већ дипломатским маневрисањем покушавају да одложе

(31) Тукидид. VI, 9-18.

сукоб; они једини у Хелади не уништавају моћ непријатељских полиса одмах у почетку сукоба, него тек кад се та моћ удвостручи; опасно је поуздати се у спартанску помоћ и многи савезници који су поверовали у ефикасност те помоћи платили су заблуду сопственом пропашћу (32). Насупрот њима, коринтски посланик истиче новотарство Атињана, њихову смелост, самоувереност и спремност да прихвате ризик да би остварили своје замисли. Посебно се наглашава атинска отвореност према страном свету и друкчијим животним искуствима; док Спартанци најрадије остају у свом полису, Атињани су спремни да, ако то захтевају интереси њиховог полиса, или ако могу да очекују личну добит, добар део живота проведу ван завичаја. Атињани се никад не задовољавају постигнутим успесима; не уживајући у добрима која тренутно поседују, они стално присвајају нова добра. Коринћанин, уносећи у свој суд чудну мешавину резигнације и дивљења, закључује "да су се Атињани родили зато да нити сами мирују нити остале људе остављају на миру" (33). Не треба изгубити из вида да овај суд потиче од атинског грађанина, ангажованог у политичком животу свог полиса, што намеће сасвим одређене границе Тукидидовој објективности, независно од искрености његовог напора да непристрасно сагледа све врлине и мане како становника непријатељских држава тако и својих суграђана. Због тога се историчаре речи морају схватити и као одраз стварног културног јаза који дели главне протагонисте највећег међуполиског сукоба у дотадашњој хеленској историји, али и као израз атинског саморазумевања властитог културног положаја у ширем хеленском контексту. Чињеница да Тукидид о томе говори кроз уста коринтског посланика илуструје његову тежњу да, користећи најновија достигнућа софистичке реторике, јаче истакне објективност и емпиријску заснованост сопствених запажања тиме што ће им дати облик признања које Атињанима одају њихови главни трговачки супарници и замерки које Спартанцима упућују њихови најјачи пелопонески савезници. Ова форма индиректног изношења позитивних и негативних вредносних судова омогућава атинском историчару да приђе анализи супротних културних образаца и моралних одлика зараћених страна без страха да ће тиме довести у питање свој положај посматрача који прецизно бележи догађаје везане за велики рат и приписује им само она значења која се могу рационално образложити.

За стицање јасније представе о природи атинских спољнополитичких циљева током перикловске епохе и на почетку Пелопонеског рата кључни значај имају ставови које је највећи атински државник изнео у својој надгробној беседи одржаној у току зиме 431/430. на погребу првих атинских жртава рата (34). И овде се претходно поставља питање аутентичности Тукидидовог извешатаја о овом говору који је историчар пренео у врло стилизованом облику; на основу података које о Перикловом карактеру и интелектуалном профилу дају антички извори може се закључити да је најславнији потомак рода Алкмеонида могао одржати управо такав говор какав му Тукидид приписује. У тексту овог говора садржане су све битне одлике Перикловог беседничког

(32) Тукидид, I, 69.

(33) I, 70.

(34) Тукидид, II, 35-46.

умећа које античка традиција тако упорно истиче: озбиљност става у јавним пословима, рационалност укупног погледа на свет која доприноси темељној образложености свих његових исказа, узвишеност језичког израза због које је добио надимак Олимпијац (35). Многе од ових особина биле су блиске Тукидиду, што ствара тешко решиве проблеме при одвајању Периклових политички релевантних формулација и ставова од историчаревих властитих судова који и поред завидне луцидности и несумњиве емпиријске заснованости немају исту политичку тежину.

Величина и моћ атинског полиса налази одјек у готово свакој реченици Периклове надгробне беседе; никада ниједан други хеленски град није био до те мере испуњен самосвешћу и осећањем сопствене изузетности и непоновљивости недавног историјског искуства. Извор високих уметничких и књижевних остварења перикловске Атине треба тражити у тој самосвести а не у конкретним формама политичког уређења или посебним интелектуалним и естетским склоностима атинских грађана. Атињани су неодољивом ерупцијом снаге у свим материјалним и духовним облицима њеног испољавања "присилили сву земљу и море да буду приступачни њиховој одважности, постављајући свуда вечне споменике и добра и зла" (36). Исто осећање поноса и иста свест о припадању полису који је већ осигурао привилеговано место у историји Хеладе прожимају Сократове речи којима се, према Платоновој *Одбрани Сократовој* (37), овај највећи критичар атинске културе обраћао својим суграђанима, "честитим становницима највеће и по мудрости и снази најугледније државе", позивајући их да и у личном животу буду достојни полиса у којем живе. Атинска војна надмоћ, која гарантује безбедност трговачког промета у целом егејском приморју и на острвима, представља битан предуслов оне отворености атинског полиса према материјалним и духовним производима далеких земаља коју Перикле с поносом истиче као специфичну одлику атинског карактера (38). Страх од губитка монопола на познавање одређених вештина и технолошких поступака потиснуло је поверење у властиту стваралачку моћ која у сваком новом изазову види прилику за самопотврђивање (39).

Наведене особине оспособљавају Атину да се прихвати свог основног задатка у хеленском свету - културне мисије. Према Перикловој класичној формулацији "цела атинска држава служи као школа Хелади" (40). Од тога да ли се овај исказ схвата као успела реторичка фигура, настала под утицајем васпитних теорија софистике, или као лапидарни опис основног циља перикловске спољне политике, дат од стране меродавног државника чији је ауторитет у атинском грађанству остао суштински ненарушен све до његове смрти и чији је утицај на обликовање атинске самосвести био знатно дуготрајнији од последица које су његове стратегијске замисли имале на плану потоње еволуције

(35) Плутарх, *op. cit.*, том I, Перикле 5-6.

(36) II, 41.

(37) 29 D.

(38) II, 38.

(39) II, 39.

(40) II, 41.

међуполисних односа, зависи место које ће у одређивању спољнополитичких циљева припасти културним вредностима. Увид у деловање нових, нетрадиционалних културних вредности на унутрашњи живот атинског полиса може допринети уклањању ове дилеме.

III. РАЗУМ И ТРАДИЦИЈА

Утицај нетрадиционалних културних вредности на ток и исход политичких сукоба у самој Атини могуће је пратити непосредније и са више детаља него деловање тих вредности на атинске односе са другим полисима. Разлог томе лежи у већој пажњи коју су културним аспектима политичке историје атинске демократије посветили како савремени тако и потоњи извори. Борба против у целини негативних моралних, политичких и друштвених последица ширења софистичких учења током прве половине IV века неразмрсиво се испреплетла са тежњом атинских виших социјалних слојева да изврше преображај политичких структура атинског полиса у правцу олигархије. Ова околност мора се стално имати на уму при покушају реконструкције унутрашње историје перикловске Атине на основу писане традиције IV века. Моногобројни и међусобно несложни баштиници Сократовог моралног ауторитета у својим идеализацијама учитељевог лика дали су искривљену слику не само Сократових етичко-политичких ставова већ и њиховог културног и друштвеног контекста, реинтерпретирајући до непознавања поједине елементе Сократовог учења у складу са властитим филозофским системом. Сем тога, селективни карактер позније традиције спречава праћење књижевне делатности сократских филозофских школа, пониклих у Атини у првим деценијама IV века; од текстова који би могли допринети осветљавању стварног Сократовог лика сачувани су Платонов дијалози, настали у широком временском распону између Сократове и Платонове смрти (399-348/7) и Ксенофоновог дела *Спомени о Сократу*, настало знатно после Сократове смрти (41). Поред филозофских и књижевних текстова надахнутих Сократовим учењем и примером, важан извор за упознавање улоге нових културних вредности у атинском политичком животу током периода који је предмет овог разматрања представљају Аристофанове комедије, Софоклове и, посебно, Еурипидове трагедије, као и бројни подаци о атинским културним ствараоцима, расути у делима познијих писаца. Слика коју дају наведени извори није у складу са представом о бесконфликтним односима културне елите и демоса, каква доминира у Перикловој Надгробној беседи која се, бар једним својим видом, може сматрати неслужбеним манифестом атинске културне политике у време Перикла. Супротност између традиционалистичке културне оријентације већине атинских грађана, чија је политичка воља господарила у скупштини и имала одлучујућу улогу у обликовању спољне и унутрашње политике атинског полиса, и нових културних вредности, афирмисаних у условима све веће отворености према страним утицајима и дотад незабележене концентрације стваралачких моћи у свим областима културе, избија на површину још у доба пуне Периклове доминације на атинској политичкој сцени.

(41) Ђирић, *op. cit.*, стр. 444-445, 543.

О томе речито говори судски процес против Фидије, главног Перикловог саветника у питањима уређења Акропоља, поведен непосредно по завршетку Партенона; оптужен да је проневерио одређену количину злата и слоноваче намењену изради хриселефантинске Атенине статуе, славни уметник мора да напусти Атину, пошто је постао жртва међусобног обрачунавања Периклових противника и присталица. Плутарх (42) бележи да су непријатељи демократије наговорили Фидијиног помоћника Менона да пријави наводну проневеру скупогеног материјала од стране великог уметника; та тешка оптужба није могла бити доказана, јер је Фидија, следећи Периклов савет, обрадио Атенину статуу тако да се могла утврдити тачна количина употребљеног злата и слоноваче. Причало се такође да је највећи атински вајар на Атенином штиту, у сцени битке с Амазонкама, приказао сопствени и Периклов лик, што је Перикловим личним и политичким противницима омогућило да гнев конзервативније већине атинских грађана усмере против неприкосновеног стратега и његовог блиског пријатеља. Будући да Фидијина статуа Атене Партенос није сачувана, немогуће је проверити тачност ових података. Плутарх, истина, тврди да је Фидија умро у атинском затвору непосредно пре избијања Пелопонеског рата, можда отрован од Периклових противника, али Адок то оспорава позивајући се на схолију уз текст Аристофанове комедије *Мир* која, побијајући Аристофанову и Плутархову верзију Фидијине смрти, наводи Филохора; овај атински историчар из прве половине III века пише да је до покретања процеса против Фидије дошло шест година пре почетка Пелопонеског рата и да је уметник после протеривања из Атине до избијања рата деловао у Елиди на Пелопонезу (43). Без обзира на спорну хронологију и појединости везане за ово суђење, остаје чињеница да је у политичку борбу Периклових истомишљеника и противника, вођену и око прихватања или одбацивања нових културних достигнућа перикловске ере, увучен и највећи атински уметник тог доба, вероватно само због личних веза са вођом атинске демократије.

Затегнутост између носилаца нових културних вредности и бранилаца моралног кодекса, који, истина, није био формулисан у затвореном систематском облику карактеристичном за оријенталне религије, постојала је као један од чинилаца који су одређивали не само културну климу Атине већ и друштвено окружење у којем су настајала културна остварења класичне епохе од самог почетка Периклове политичке каријере.

Стиче се утисак да је овде реч о наставку процеса културног раслојавања атинског полиса, чији корени сежу до продора јонских културних утицаја у време Писистратове тираније у другој половини VI века и сукобљавања тих утицаја са аутохтоним атичким наслеђем. Персијски ратови и дух отпора страном завојевачу подстакли су реакцију против јонске раскоши и повратак строжим животним формама, што је било условљено савезничким односом према Спарти, већ тада оличењу панхеленских претензија дорске аристократије, као и чињеницом да су се на страни Персијанаца борили становници малоазијских полиса и већине егејских острва. После све нежнијих облика позне

(42) Плутарх, *op. cit.*, том I, Перикле 31.

(43) S.A.N., vol. V, стр. 477 и даље.

архајске скулптуре Атина нагло прелази на готово аскетски строге обресе раних класичних дела; јонски књижевни облици, међу којима се посебно истичу Анакреонтова и Симонидова лирика, Ласов дитирамб, као и орфички утицаји који се огледају у Ономакритовој обради Мусејевих пророчанстава, бивају потиснути развојем специфично атинских форми драмског стваралаштва које уживају званичну подршку полиса (44). Брзина тог преласка може се упоредити са истовременим политичким развојем који раскида не само са тиранијом Писистратида већ и са Солоновим политичким установама, чувајући ипак општу тенденцију демократизације државног уређења. Ова временска подударност покреће питање дубље унутрашње повезаности политичких и културних збивања у Атини на прелазу из VI у V век; ако би се могло доказати да између Клистенове реформе државног уређења и наведених промена у уметничком и књижевном укусу постоји веза која задира у склоп укупног живота атинског полиса, тако успостављена релација морала би се одразити на разумевање социјалне и културне динамике периода који је предмет овог разматрања. То би значило да ступање изразито градских друштвених слојева, пре свега занатлија и трговаца, на атинску политичку сцену прати извесна криза аристократских културних вредности и да су неаристократски слојеви, приврженији традицијама предака, били носиоци реакције против наглашеног егзибиционизма позне архајске књижевности и уметности. У том случају би Периклово повезивање радикалне демократизације атинског политичког устројства и антитрадиционалистичке културне оријентације представљало одступање од дотадашњег схватања улоге културних вредности у обликовању политичких циљева појединаца и друштвених група унутар полиса. Рационални дух Клистенових политичких реформи и његово напуштање старе политичке поделе Атине засноване на неписаним правним нормама родовских заједница указују, међутим, на сложенији тип међузависности између политичког опредељења појединца и група и културних вредности које они прихватају. Није јасно ни да ли почетак класичне реакције на архајске форме књижевности и уметности треба везати за обарање тираније Писистратида или за период који је наступио одмах по окончању Персијских ратова и који се у политичком погледу одликује јачањем улоге Ареопага и превлашћу Аристиде и Кимона, представника аристократске и проспартанске струје; процеси у социјалној и културној историји не могу се одредити са истом хронолошком прецизношћу као догађаји који припадају политичкој историји. Трећа и највероватнија могућност је да су обе поменуте етапе атинске политичке еволуције, епоха успостављања демократских политичких установа (510-480) и доба аристократске превласти (480-462), допринеле, у мери која се не може тачно утврдити, сузбијању јонског културног утицаја на почетку класичног периода атинске културне историје. Ова претпоставка највише одговара стварном стању у Атини перикловског доба; антички извори не иду у прилог мишљењу да су отпори Перикловој културној оријентацији долазили само с једне стране, било да је реч о политичким противницима из редова аристократа или о традиционалистичкој већини атинског грађанства.

(44) Јегер, *op. cit.*, стр. 124; Ђурић, *op. cit.*, стр. 114, 225.

Снагу овог отпора потврђује Плутархов податак (45) да је Дамон, учитељ највећег атинског државника, остракизмом протеран из Атине због наводне умешаности у покушај успостављања тираније. Дамон је, према Плутарховим речима, био савршени софист; његово скривање иза имена учитеља музике, уз дужну резерву коју намеће проширење значења речи "софист" у познијој књижевној традицији, можда указује да је у позадини овог случаја стајало незадовољство демоса Дамоновим ширењем нових, нетрадиционалних културних вредности; на ово тумачење упућује и сам Плутарх. Перикле се још на почетку своје политичке каријере нашао на удару критике присталица конзервативних схватања у култури. Његов биограф наводи атинске писце комедија Кратина, Телклида и Еуполиса који се нису устручавали да изложе подсмеху чак и физичке недостатке великог државника (46). Иако Јегер (47) у дрским шалама на рачун чудноватог облика Периклове главе види израз унутрашњег уважавања према исмејаној личности, не треба искључити могућност да су ти напади део шире борбе против Периклове културне политике, мада они немају ни оштрину, ни доследност, ни универзално значење Аристофановог обрачуна са софистиком. Комедиографска критика перикловске демократије добија мање безазлен вид узме ли се у обзир закон који је донела атинска скупштина на предлог Перикла у време побуне на Самосу 440; закон је забрањивао комично приказивање живих атинских грађана, али је три године по усвајању опозван (48). Све до завршетка Пелопонеског рата комедија је наставила с променљивим успехом не толико критику нарави или политичких установа полиса, колико критику његове културне оријентације.

Непосредни израз борбе за одбрану културних вредности укрењених у навикама и обичајном морално-правном поретку атинског грађанства представљају судски прогони мислилаца, претежно странаца, који су рационалистички дух јонске филозофије природе пренели у Атину. Може се претпоставити да је стварање Атинског поморског савеза и јачање политичких, привредних и културних веза са малоазијским полисима и острвима у Егејском мору погодовало ширењу другог таласа јонског утицаја током целог педесетогодишњег раздобља које претходи Пелопонеском рату. За разлику од јонских утицаја у архајском периоду, када су у европске делове Грчке стизали производи јонског занатства, раскошне тканине и нови стилови декорације, сада се тежиште помера на интелектуално подручје. Сем тога, док је у архајско доба Атина заостајала по политичкој, војној и економској снази не само за јонским метрополама какав је био Милет, него и за водећим трговачким и војним силама континенталне Хеладе, попут Коринта или Спарте, она од завршетка Персијских ратова постаје политичка престоница најмоћније међуполисне организације тадашњег хеленског света, највеће хеленско тржиште на које долази роба из целог Средоземља и позорница интелектуалног експеримента гигантских размера, чији ће исход у великој мери одредити будућу духовну историју Хеладе. При-

(45) Плутарх, *op. cit.*, том I, Перикле, 4.

(46) Плутарх, *op. cit.*, том I, Перикле, 3.

(47) *op. cit.*, стр. 187.

(48) Adcock, *op. cit.*, стр. 477.

ликом процењивања улоге нових културних вредности у атинским унутрашњим сукобима перикловске епохе мора се узети у обзир брзина тог преображаја. Атињани су преступ због којег су гоњени мислиоци који су ширили утицај јонске филозофије означавали именом асебеиа; сама реч обележава чин безбожништва (49), што у складу са мешовитим, објективним и субјективним карактером кривичне одговорности у тадашњем праву треба схватити као сваки чин супротан обредном поретку званично признатог култа, али истовремено и као ширење атеистичких филозофских учења која поричу било божанску егзистенцију уопште, било учешће богова у људским пословима. Ова разлика у значењу отварала је могућност политичком злоупотребљавању тужбе због асебеје која је временом изгубила свој првобитно несумњиво објективан вид; та могућност је у условима све оштријих сукоба појединачи и група на атинској политичкој сцени убрзо постала стварност.

Најпознатији судски поступак због асебеје у периоду који је предмет овог излагања вођен је против Анаксагоре, филозофа из Клазомене који се средином V века настанио у Атини. Хронологија овог процеса није извесна; Плутарх га везује за привремено слабљење Перикловог угледа и унутрашње сукобе у Атини у време избијања Пелопонеског рата (50), док Диоген Лаертије (51) не помиње датум суђења. Плутархову верзију чини мало вероватном то што он у исту 432. годину ставља поред суђења Фидији и Аспасији, љубавници која је наводно вршила велики утицај на Перикла, и усвајање Диопитовог законског предлога који предвиђа судско гоњење присталица атеистичких филозофских учења на основу којег је покренут поступак против Анаксагоре, као и скупштинску одлуку, донету на предлог Драконтида, којом се Периклу налаже да у посебном поступку положи рачун о трошењу државног новца. Адкок (52) наглашава да је Драконтидов предлог могао бити усвојен само 430. приликом смењивања Перикла с положаја стратега, те да су и други подаци које на поменутом месту наводи Плутарх део антиперикловске традиције; па се стога не могу сматрати веродостојним. Тејлор (53) сматра да је Анаксагора напустио Атину и прешао у Лампсак неких двадесетак година пре почетка Пелопонеског рата. Ни политички контекст суђења Анаксагори није довољно јасан; извори истичу повезаност тог суђења са нападима на Периклову унутрашњу и спољну политику, али се из њих не може сагледати природа те повезаности, као ни релативни однос духовних и специфично политичких елемената у тужби против филозофа из Клазомене. Лаертије наводи Сотионов податак да је Анаксагора осуђен због асебеје, јер је тврдио да је Сунце само усијана камена лопта, и да је главни тужилац био Клеон; филозофа је на суђењу бранио и његов ученик Перикле, али је упркос томе Анаксагора кажњен глобом од пет таланата и протеран из Атине. Према Сатиру, чије тврђење такође преноси Лаертије, у улози тужиоца иступио је Тукидид, једини Периклов политички супарник после Кионове смрти, а оптужба се, поред асебеје, тичала и одржавања поли-

(49) Мајнарић - Горски, *op. cit.*, стр. 62.

(50) Плутарх, *op. cit.*, том I, Перикле, 32.

(51) II, 12-14.

(52) *op. cit.*

(53) *Classical Quarterly* XI, 1917, стр. 81.

тичких веза с Персијанцима, из чега би се закључило да се суђење одиграло пре атинско-персијског мира 448. Према овом извору Анаксагора је у одсуству осуђен на смрт, а Хермип чак тврди да је само Периклова лична интервенција спречила извршење смртне казне (54). Важно је напоменути да ови подаци потичу из дела насталих у хеленистичко и римско доба; на њихов садржај могле су утицати стилске конвенције и општа места тадашње књижевности. Без обзира да ли се Анаксагори судило само због његових атеистичких уверења, она су послужила као повод за општи напад на културну оријентацију људи окупљених око највећег атинског државника.

Нема никаквих података који би указивали на социјалну подлогу отпора јонској филозофији и њеном претпостављеном субверзивном деловању на морални и правни поредак атинског полиса у време Периклове политичке моћи. Перикловска културна оријентација суочавала се, по свему судећи, са двоструком опозицијом политички угрожене аристократије и демоса чија су укореењена животна схватања непрекидно довођена у питање све снажнијим притиском рационалистички усмерених културних достигнућа класичне епохе. Политички и привредни успон Атине погодовао је ширем прихватању нових културних вредности и усвајању нових образаца мишљења. Често се истиче класична селективност деловања нових културних вредности, оличених у софистичком покрету, на атинско друштво; ту у основи тачну констатацију не треба апсолутизовати, јер пример Сократа, потомка занатлијске породице која је припадала "нижем средњем слоју" атинског друштва, најбоље показује да се културни и интелектуални развој Перикловог доба није ограничио на више друштвене слојеве. Намеће се закључак да се у перикловској Атини линије политичких, социјалних и културних подела нису подударале, те се стога носиоци различитих културних оријентација не могу једнозначно идентификовати као припадници одређене политичке или социјалне групе.

Пелопонески рат донео је са собом опште заоштравање свих унутрашњих сукоба у Атини. Супротстављене политичке и културне тенденције остале су суштински исте, али је њихова међусобна равнотежа неповратно уништена. Војни неуспеси и природне катастрофе, попут епидемије куге која је неколико година харала Атиком, довели су не само до све уобличенијег оспоравања политичких и друштвених претпоставки перикловске демократије, већ и до снажне реакције на духовну атмосферу непомућеног оптимизма и вере у сопствене снаге каква доминира у Перикловој Надгробној беседи. Обрасци мишљења и понашања условљени вековном религијском праксом, привремено потиснути успоном рационализма у свим областима културног стваралаштва, нагло избијају у први план, нудећи прастаре форме мишљења и делања као одговор на климу страха и несигурности, изазвану распадањем целовитог животног оквира велике већине атинских грађана. У опширном Тукидидовом опису разорних психолошких, културних и друштвених последица куге из 430. (55) посебно се истичу малодушност и апатија у које је запало становништво Атине; нико више није водио рачуна о друштвеним нормама понашања; обзирн према

(54) Лаертије, *op. cit.*, II, 13.

(55) II, 51-54.

родбини и пријатељима устукнули су пред неизбежношћу свеопштег зла; морални и религијски поредак распао се пред налетом незаустављиве плиме смрти. Племенитост, самопожртвовање и људска солидарност неумољиво су кажњавани једном једином казном - смрћу. Том кошмарном мртвачком плесу није могла стати на пут рационална медицинска вештина; лекари су, у жељи да остану верни високим моралним захтевима своје професије и помогну болесницима, и сами међу првима падали као жртве заразе. Тукидидова непристрасна проницљивост запажа у исти мах немоћ оних који су спас очекивали од богова, домаћих и страних, познатих и непознатих, и који су се сад с накнадном памећу присећали безбројних пророчанстава, стварних или измишљених, која су се могла протумачити као предсказање садашње катастрофе. Но, моћ опажања и расуђивања коју је поседовао највећи атински историчар није имала већина Атињана, ма шта се иначе мислило о њиховој даровитости, животној енергији и интелектуалној отворености. Нема никакве сумње да је реакција управо те "ћутљиве већине" на болна искуства рата и епидемије у одлучујућој мери допринела губитку поверења како у демократске установе полиса тако и у стваралачку моћ људског разума.

Пелопонески рат, са свим, махом негативним, последицама које је тај највећи сукоб у историји Хеладе имао за политичке, економске и културне прилике у Атини, представља историјску позадину Сократовог филозофског деловања. Слика о њему као духовном зачетнику целокупне атинске филозофске традиције, представа чији је саставни део непомирљива супротност између сократске дијалектике и енциклопедијске учености софистичког типа, припада раздобљу после његове осуде и смрти. Његови непосредни ученици, међу којима је поред Атињана било и странаца који су дуже или краће боравили у граду који је и у периоду најжешћих међуполисних сукоба остао културна престолица хеленског света, латили су се властитих интерпретација његове духовне заоставштине; упознајући нова атинска поколења са порукама "најбољег, најумнијег и најправеднијег од свих људи његовог доба" (56) они су, свесно или не, мењали контекст и значење појединих Сократових исказа, тим лакше јер овај учитељ мудрости, имајући поверење у готово бескрајну сугестивну снагу сопственог разговора са суграђанима, није оставио за собом ниједну написану реч. Насупрот овој, више или мање идеализованој, слици великог мислиоца Аристофан у *Облакињама*, комедији изведеној 423, даје карикатуру Сократа као типичног представника софистичког знања (57). За анализу улоге нових културних вредности у унутрашњим политичким сукобима у Атини није значајна чињенична заснованост ове две супротне представе о Сократу; сама њихова појава сведочи о томе да људи који на тако различит начин опажају исту духовну стварност не деле исти свет културних вредности. Са гледишта историје филозофије атински комедиограф ничим не доприноси бољем познавању Сократове мисли. Но, иако његов фантастични лик Сократа не садржи ниједну појединост узету из стварног живота, Аристофанова комедија пружа драгоцене податке

(56) Платон, *Дијалози*, Култура, Београд, 1970, *Федон*, стр. 286.

(57) Ђурић, *op. cit.*, стр. 348-349.

о начину на који је већина атинских грађана доживљавала Сократово истраживање рационалне заснованости свих моралних судова, па и оних који се позивају на традицију предака. Супротност између сократског трагања за рационалним етичким апсолутом и софистичког отвореног или прећутног релативизовања свих моралних норми губи се пред много старијом, дубљом и по културним и друштвеним последицама далекосежнијом супротношћу између конзервативне већине, привржене вредностима наслеђеним од предака, и духовне елите, привучене тек откривеним вредностима проистеклим из перикловских културних достигнућа. Књижевна уверљивост Аристофановог Сократа, која почива на поменутом културном расцепу унутар атинског полиса, омогућила је Платону да део одговорности за Сократову смрт припише писцима комедија (58); популарна представа о Сократу као мудрацу "који размишља о небеским појавама, истражује све што је под земљом и уме лошију ствар да учини бољом", која чини конкретизацију дела оптужбе који говори о кварењу омладине и коју сам Сократ сматра опаснијом од званичне оптужнице, потиче непосредно из Аристофанове комедије и одражава стање духа већине атинских грађана. Овде не може бити у питању политичко суђење, ма колико проширили дефиницију тог појма; нити је Сократ био изразито непријатељски расположен према демократском облику државног уређења, нити његове тужиоце и судије који су гласали за осуду треба замишљати као фанатизоване браниоце демократских установа. Нема никаквих вести о прогањању мудраца из Алопеке током демократских рестаурација 410. и 403, када су политичке прилике у Атини биле заоштреније него 399. и када се може претпоставити већа осветољубивост демократа који су тек стигли из прогонства. Намаће се закључак, у необичном складу са сократовском иронијом, да је управо његово вишедеценијског инсистирање на потреби моралне обнове атинског друштва допринело стварању климе моралне и верске нетрпељивости у којој су постали могући и његово суђење и смрт.

Сократа није нарочито занимала политичка каријера; у време суђења атинским стратезима - победницима у поморској бици код Аргинуских острва 406. заузимао је положај притана, високог функционера атинског Већа и том приликом безуспешно се супротставно кршењу процедуралних правила, чиме се замерио присталицама демократије (59). Неки његови ученици играли су, међутим, истакнуту улогу у атинском политичком животу; Алкибијад, млађи Периклов сродник, младић блиставе интелигенције и са одличним везама у атинским аристократским круговима, изучио је код Сократа вештину рационалног расправљања која му је користила у политичким борбама у атинској скупштини; Критија, песник и мислилац, идеолог олигархијског преврата после атинског слома 404. и члан Већа тридесеторице које је завело олигархијску страховладу, виђен је неко време у друштву сократових пријатеља, што је могло утицати на исход суђења 399. Такви ученици обрачунавали су се са наслеђеним политичким установама,

(58) Платон, *op. cit.*, *Одбрана Сократова*, стр. 61.

(59) Ксенофонт, *Хеленска историја*, Матица српска, Нови Сад, 1980, I, 7, 15.

културним формама и обрасцима моралног понашања много радикалније него што је то Сократ био спреман да учини.

На дубину културног јазу унутар атинског полиса у годинама Пелопонеског рата упућују супротна идејна опредељења двојице најистакнутијих протагониста атинске политичке сцене после Клеонове погибије у бици код Амфиполиса 422 - Никије и Алкибијада. Њихово различито гледање на спољнополитичке циљеве Атине након закључења мировног уговора са Спартом 421, описано у претходном излагању, само је део много свеобухватнијег сукоба који је проистикао из суштинских разлика у њиховој културној оријентацији.

Никија, по Аристотеловој оцени (60) један од три лично најпоштенија атинска политичара друге половине V века, припадао је најумућнијем слоју атинских грађана. Неизмерно богатство, засновано на експлоатацији рудника сребра у Лауриону, користио је као своје најјаче оружје у политичким борбама за превласт у атинској скупштини које су уследиле после нестанка Перикловог неоспорног ауторитета. Плутарх (61) наводи да је утрошио велике суме новца на опремање позоришних представа и организацију верских светковина, делатност која је несумњиво имала јак пропагандни ефекат у тадашњој Атини; о свом трошку подигао је позлаћени кип богиње Атене и једно светилиште у Дионисовом храму где су чуване бројне награде са драмских такмичења које је освајао као хореџ, лице задужено да материјално обезбеди извођење одређеног драмског дела. Никија је сав свој политички утицај и друштвени углед ставио у службу одбране традиционалних вредности морала и религије. У најдраматичнијем тренутку своје војне каријере, крајем лета 413, када од његове одлуке зависе животи неколико хиљада атинских војника у сиракужанској луци, овај Периклов савременик и врховни заповедник атинских снага на Сицилији одбија чак и да размотри могућност неодложног повлачења атинских трупа са Сицилије због помрачења Месеца, схваћеног као божанско предсказање несрећног исхода подухвата, пропустивши последњу прилику да спасе своје суграђане. Тим поводом Тукидид (62) констатује, сажетим и безличним изразом који наглашава сву драматичност тренутка, да је "Никија био сувише склон пророчанствима и сличним стварима". Његов биограф (63) наводи тврдњу Пасифонта, једног од Сократових ученика, да је овај вођа присталица конзервативне културне оријентације свакодневно приносио жртве боговима и да му је кућа била пуна свештеника, пророка и гатара свих врста, са којима се саветовао о државним и личним пословима. Чињеница да је атинска скупштина била спремна да у пролеће 415. таквом човеку повери врховно заповедништво над снагама на Сицилији речито сведочи о коренитој промени духовне атмосфере у односу на перикловску епоху и о превази конзервативних тенденција у атинској политици и култури. Није реч о некој наглој промени; делатност софиста и њихових атинских ученика још деценијама ће се осећати у свим областима атинске културне производње; филозофија ће тек у IV веку изградити свеобух-

(60) Аристотел, *Атински устав*, 27, 5.

(61) Плутарх, *op. cit.*, том II, Никија, 3.

(62) *op. cit.*, VII, 50.

(63) Плутарх, *op. cit.*, том II, Никија 4.

ватне системе апстрактних судова о свету и мишљењу, засноване на више или мање рационалним премисама. Утолико је важније запазити ову промену дугорочног смера културне еволуције, схваћену не као дисконтинуитет у развоју било које посебне области културне делатности, већ као једва приметну промену нагласка која, међутим, већ сада наговештава силазну путању у историјском ходу цивилизације хеленских полиса.

На супротном крају атинског идејног спектра налази се моћна Алкибијадова фигура. Неких десетак година Атина је уједно стрепела од његових бескрајних амбиција и надала се да ће уз помоћ овог савршеног ученика софиста и Сократа, једног од најдаровитијих и најспособнијих политичара којег је икад имала, успети да умакне слому који јој се неумитно приближавао. Његова сложена личност привлачи пажњу историчара који у њему виде оличење атинског младог нараштаја стасалог у бурним годинама Пелопонеског рата. Алкибијад је познавао Сократа још из битака код Потидеје 432. и Делија 424 (64); на њега је снажан утисак оставила Сократова вештина убеђивања, али није био претерано импресиониран трагањем за етичким апсолутом - главном преопацијом атинског мудраца. Алкибијадово непоштовање традиционалних вредности искористили су његови политички противници, повезавши га са скрнављењем Хермесових статуа и пародирањем елусинских мистерија уочи одласка атинске војске на Сицилију 415. (65). Већина Атињана сматрала је да се у позадини ових догађаја налазе планови присталица олигархије везани за обарање демократских устанаова и промену државног уређења. Носиоци нових културних вредности у очима обичних Атињана све више се поистовећују са присталицама олигархије; постепено се ствара таква друштвена и духовна клима у којој ће бити могућ настанак дела какво је Платонова *Држава*.

Претходно излагање показује колико је нестабилна била она равнотежа социјалних и културних сила која је средином V века омогућила истовремени успон перикловске демократије и класичне атинске културе. Скрнављење Хермесових статуа представља симболичан завршетак раздобља у којем је атински демократски полис могао рачунати на нетрадиционалне културне вредности и њихове носиоце у обликовању своје спољне и унутрашње политике.

(Примљено 25. априла 1995)

(64) Плутарх, *op. cit.*, том I, Алкибијад, 7.

(65) Тукидид, *op. cit.*, VI, 27-29.

*Mr. Predrag Vukasović,
Secretary, Association for Cerebral Palsy of Serbia, Belgrade*

PERICLES' DEMOCRACY AND CULTURAL VALUES

Summary

The period of classical Athens is not only a culmination of Athenian culture; it marks at the same time a period in which the Athenian political, military, and cultural powers have made possible for that polis to raise - at least at the ideological and theoretical levels - the question of political unification of the Hellenic world on the foundations of its cultural unity, permeated predominantly with cultural achievements of the Athenian polis. Athenian imperialism strived, and partially succeeded, to use the supremacy of that city in the most important aspects of spiritual and artistic creativity, for its expansionist aims. With the exception of Sparta, where there existed an active hostility to Hellenic culture, in oligarchic poleis - rivals of Athens, one did not notice any considerable resistance to Athenian cultural influences. This did not necessarily mean that cultural propaganda of the Athenian democracy has been particularly efficient.

New cultural values, as developed in the second part of the fifth century, have considerably been instrumental in the process of dividing into layers of the Athenian society, while forming, to quite a degree, political attitudes of various social layers. Spiritual revolution effected by sophists, particularly in the sphere of morals, has been objectively aimed against the ruling political order and its ideology, although some of the sophists, such as Protagoras, have expounded new arguments in favour of democracy. During the War of Peloponnesus, together with the increase of external pressure and internal tension, hindering more and more normal functioning of institutions of Pericles' democracy, have brought about final rift between the members of Athenian cultural elite and the great majority of the demos. This process has found its expression in early Aristophanes' comedies and Plato's dialogues. The death of Socrates marks the culmination of the cultural struggle being waged in Athens for almost a century, i.e. since the disintegration of the aristocratically oriented culture of the Archaean era.

Key words: *Democracy. - Athens. - Pericles.*

*Vukasović Predrag,
secrétaire de l'Association pour la paralysie cérébrale de Serbie*

LA DEMOCRATIE DE PERICLES ET LES VALEURS CULTURELLES

Résumé

La période classique d'Athènes ne représente pas seulement l'apogée de la culture athénienne, elle marque aussi le moment où la puissance politique, militaire et économique d'Athènes a permis à cette polis de poser, ne serait-ce qu'au niveau spirituel et théorique, la question de l'unification du monde hellénique, sur les bases de son union culturelle, fondée dans une très large mesure sur les acquis culturels de la polis d'Athènes. L'impérialisme athénien s'efforçait, en y réussissant partiellement, de mettre à profit la supériorité de cette ville dans les domaines les plus importants de la création spirituelle et artistique, pour réaliser ses objectifs expansionnistes. Excepté le cas de Sparte, où l'on

remarque une forte animosité envers les aspects contemporains de la culture hellénique, les polis oligarchiques, rivales d'Athènes, ne manifestent aucune réelle résistance aux influences culturelles d'Athènes, ce qui ne doit pas forcément être considéré comme une preuve de l'efficacité particulière de la propagande culturelle de la démocratie athénienne.

Les nouvelles valeurs culturelles, développées dans la deuxième moitié du Vème siècle, ont grandement contribué à la formation de diverses couches dans la société athénienne et ont dans une large mesure modelé les attitudes politiques de certaines d'entre elles. La révolution spirituelle réalisée par les sophistes, surtout dans le domaine de la morale, était dirigée en fait contre le système politique en vigueur et contre son idéologie, bien que certains sophistes, par exemple Protagoras, aient avancé de nouveaux arguments en faveur de la démocratie. Durant la guerre du Péloponnèse, parallèlement à l'accroissement de la pression extérieure et de la tension intérieure qui entravaient de plus en plus le fonctionnement normal des institutions de la démocratie de Périclès, on voit s'opérer une rupture définitive entre les membres de l'élite culturelle d'Athènes et la grande majorité du démos, ce dont témoignent les premières comédies d'Aristophane et les dialogues de Platon. La mort de Socrate constitue le point culminant de la lutte culturelle qui dura à Athènes pendant presque tout un siècle, suite à la décadence de la culture d'orientation aristocratique, de l'époque archaïque.

Mots clés: *Démocratie. - Athènes. - Périclès.*